

İLK İSLAM ŞEHİRLERİNDE ÇARŞI VE PAZARLAR

Serdar KARABULUT*

Öz

İslamiyet fetihler neticesinde geniş kitlelere ve coğrafyalara yayılmıştır. Müslüman Araplar cihat anlayışının etkisiyle yeni fethettikleri coğrafyalardaki şehirlere göçebe Arap kabilelerini yerleştirerek hem askeri alanda ordugâhlar kurmuşlar hem de fethedilen yeni coğrafyalardaki şehirlerde kalıcı olmaya çalışmışlardır. Nitekim yeni fethedilen şehirlerde Müslümanlar, ihtiyaçlarına göre yeni müesseseler kurmuşlardır. Bu müesseselerden biri de günlük hayatın ihtiyaçlarının karşılanması ve ticari hayatta canlılığın sağlanması için kurulan çarşı ve pazarlardır. Özellikle Müslüman komutanlar (valiler) çarşı ve pazar yerlerinin oluşturulması için şehirlerdeki belirli arazileri ve iktâ'ları iltizam etmişlerdir. İlk fetihlerden itibaren yeni kurulan ve fethedilen bazı şehirlerde bu durum açıkça görülmektedir. Bağdat, Basra, Kûfe, Şam, Kahire, Halep şehirleri Müslümanların ilk kurdukları veya fethettikleri en önemli yerler arasındadır. Bu makale de Müslümanlar tarafından oluşturulan İslam şehirlerindeki bazı çarşı ve pazarlar hakkında tarihi bilgiler sunulmuştur.

* Serdar Karabulut, Yatılı Bölge Ortaokulu, Müdür Yardımcısı, orcid.org/0000-0002-5087-4190, mirdaskara@gmail.com

Anahtar kelimeler:

Çarşılar, Pazarlar, İslam şehirleri, Ticaret, Müesseseler

BAZAARS AND MARKETS IN THE FIRST ISLAM CITIES

Abstract

Islamism has been spread to wide mass and geography as a result of conquest. Muslim Arabs, with the effect of jihad understanding, both established camps on the military field and tried to be permanent on the cities of new conquered geographies by placing nomad Arab communities to the cities of the geographies they had just conquered. Thus, Muslims, in the cities having just been conquered, founded new institutions according to their needs. One of these institutions is bazaars and markets being established in order to meet the daily needs and to ensure the viability in commercial life. Especially Muslim commanders (governors) upheld certain lands and soils in the cities in order to form bazaar and market places. Since the first conquests, this situation is seen clearly in some established and conquered cities. Baghdad, Basra, Kufa, Damascus, Cairo and Aleppo cities are among the most important places they established or conquered firstly. This article has presented historical information about some bazaars and markets in the islamic cities founded by Muslims.

Key Words:

Bazaars, Markets, Islamic Cities, Trade, Institutions

GİRİŞ

Cahiliye döneminden başlayarak İslâm'ın ilk döneminde özellikle Mekke'de zengin bir ticari hayat yaşanmaktaydı.¹ Bu ticarî hayatın en yoğun olduğu mekânlardan biri Mekke'de bulunan panayırlardı. Bu panayır yerlerinden en önemlisi Ukaz'dı. Ukaz Mekke'nin güneydoğusunda Taif yolu üzerinde, yerleşim mekânı dışında hurmalıkların ve su kaynaklarının bulunduğu bir yeşil alandı. Hac ibadetinin yapıldığı mekânlara yakın bir yerde idi. Panayır mevsiminde insanlar burada bir araya gelmekteydi. Şam ve Güney kabilelerinin, Necid kabileleriyle ticaret yapabilmeleri için kurulmuştu. Aynı zamanda Habeşistan, Hindistan, Bizans ve İran gibi komşu ülkelerden tüccarlar ülkelerinde üre-

¹ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1982, s.152-154

tilen malları satmakta, başka ülkelerin ürettiklerini satın almaktaydılar. Irak, Gazze ve Basra'dan şarap, Şam'dan yağ, üzüm ve silah, Taif'ten deri, Yemen'den hırka ve daha pek çok değişik yerden birbirinden farklı ürün Mekke'ye geliyordu Böylece ilk dönemde Mekke çarşı ve pazarlarını bu çeşitli panayırlar teşkil ediyordu.²

Mekke şehirdeki ticari faaliyetlerin çoğu Mescid-i Haram'ın doğu tarafından geçen Safa ve Merve tepeleri arasında uzanan cadde üzerinde toplanıyordu. Buğday pazarı, hurma pazarı, kuyumcular çarşısı, atlar çarşısı, bezzâzlar çarşısı, meyve pazarı ve Safa, Merve tepeleri arasındaki attârîn çarşısı şehrin önemli çarşı ve pazarlarını oluşturuyordu.³ Nasır-ı Hüsrev'e göre Mekke çarşı ve pazarlarının büyük kısmı safâ ve Merve tepeleri arasındaydı. Hacılar hac ederlerken safâ ve Merve tepeleri arasında bulunan çarşıdan yedi defa geçiyorlardı. Merve tepesinden inerken 20 dükkândan oluşan bir çarşı daha mevcuttu. Bu çarşının çoğunluğunu berber dükkânları oluşturuyordu. Ayrıca Mekke'nin doğu tarafındaki çarşıya Sûku'l Attârîn deniliyordu. Bu çarşının yapıları güzel inşa edilmişti. Bu çarşıdaki dükkânların çoğunu ilaç satıcıları oluşturuyordu.⁴ Mekke kentini gezen İbn Cübeyr ise Mina'da hac sebebiyle üç gün boyunca büyük pazarların kurulduğunu belirtmektedir. Bu pazarlarda en değerli taştan en değersizine birçok şey satılıyordu. Hac mevsimi boyunca mescidi Haramda çarşı kuruluyordu. Un, değerli taşlar, buğday inci satılıyordu. Un satılan yer Şeybe oğulları kapısı tarafındaki Darun-Nedve'ydi.⁵ İbn Battûta'ya göre, Mekke çarşı ve pazarlarının büyük kısmı Safa ve Merve tepelerinin arasında bulunuyordu. Mekke'nin Bab-ı Beni Şeybe civarında bezzâz ve attâr çarşısı bulunmaktaydı. Bu çarşılar dışında geri kalan çarşılar Safa ve Merve tepeleri arasındaydı. Safa ve Merve arasındaki su kanalının yanında pazar kurulmaktaydı.⁶

² Ahmet Kazım Ürün, "Edebiyat ve Ticaretin Buluştuğu noktalar Panayırlardan Günümüz Fuarlarına" *Şarkiyat araştırmaları dergisi*, Ankara, 2003, Sayı: 10, s. 163

³ Ahmet b. Yahya Belârûzî, *Futuhu'l Buldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s. 72

⁴ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, Çev. Abdülvehhab Tarzî, MEGSB Yayınları, İstanbul, 1988, s. 105

⁵ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008, s. 127-129

⁶ İbn Battûta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi (Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acaibi'l-Esfâr)*, Çev. A. Murat Güven Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 114

Hz. Muhammed (s.a.v) Yesrib şehrine geldikten sonra Müslümanlar Mescidü'n-Nebevi'nin etrafına yerleşmişler mescit Müslümanların evlerinin ortasında kalmıştır.⁷ Yesrib şehrinin ilk dönem çarşılarına gelince, çarşılar Yahudilerin buldukları bölgelerde toplanıyordu. Çarşı Benî Kaynukâhîların köyündeydi. Bu çarşıda altın ve gümüş eşyalar satılırdı.⁸ Hz. Muhammed (s.a.v) şehirde bazı yeni çarşılar kurmuştur. Bu çarşılar iplerle gerilmiş çadırlardan oluşuyordu.⁹

VII. yüzyıldan itibaren İslamiyet yayılarak genişlemiştir. İslam şehirleri kuruluş ve gelişim özellikleri bakımından çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Bu şehirlerin bir kısmı kendiliğinden, bir kısmı ise fetih sonucu oluşmuştur.¹⁰ Fetihle kurulmuş şehirlere Kûfe, Bağdat, Basra, örnek verilebilir.¹¹ İslam şehirlerinin bir kısmı zamanla tarihi, idari, siyasi, iktisadi ve özellikle coğrafi şartlara yenik düşerek, ya varlıklarını tamamen yitirmişler ya da kısmen terk edilerek eski canlılık ve önemlerini kaybetmişlerdir. Kûfe, Vasıt, Fustat, Samarra bu tür kötü akıbete maruz kalmış şehirlerdir.¹² Bununla birlikte İslam şehirlerinde ticari faaliyetlerin önemli bir kısmı şehrin merkezindeki büyük caminin etrafında toplanmıştır. Çarşı ve pazarları da şehrin merkez camisinin etrafında konumlanmıştır. Bu tâbi bir zorunluluk olup zira şehirde yaşayan insanların ihtiyaçlarını kolayca temin edebilecekleri ve satıcıların da mallarını rahatça satabilecekleri yer o şehrin merkezi kısmıdır. Şehirdeki cami sayısı arttıkça çarşı sayısının da arttığı, başka bir ifadeyle cami ve çarşının her zaman birlikte olduğu görülmektedir.¹³

1. Basra Çarşısı

Basra şehri Müslümanların şehri kurmasından sonra hızla gelişmiştir. Şehrin ilk yapılarını merkezde bulunan cami ve Daru'l-İmâre teşkil etmekteydi. Çarşı ve pazarlara gelince ilk zamanlar Basra'da caminin etrafında

⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, C.I, İstanbul, 1980, s.192

⁸ İbn Hişam, *Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, Çev. Hasan Ege, C.II, İstanbul, 1985, s.251

⁹ İbn Şebbe, *Tarihü'l-Medinetü'l Münevverre*, C.I, Cidde,1973, s.304-305

¹⁰ Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara,1995,s.31

¹¹ R.B Serjeant, *İslam Şehri*, Çev. Elif Topçuğül, 2.Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, s.114

¹² Yılmaz Can, *a.g.e.* s.35

¹³ *aynı eser*, s.125

bulunan tek bir çarşı mevcuttu.¹⁴ Hz. Osman döneminde Basra valisi olan Abdullah b. Amr, şehrin planında değişiklikler yapmıştır. Şehrin çarşısı yeterli gelmeyince Abdullah b. Amir yeni bir çarşı inşa ettirmiştir. Bunun için Ümmü Abdullah Kanalı'nın yanında bulunan evleri satın alarak bunları yıktırıp buraya çarşı yaptırmıştır. Bu çarşının gelirinden fethe katılan askerlere maaş bağlandığı belirtilmektedir.¹⁵ Daha sonraki dönemde Basra valisi olan Bilal b. Burde H.110/729 yılında Ma'kil ve el-Feyd Kanalı'na ulaşan ve sonradan kendi ismiyle anılan yeni bir kanal kazdırdı. Bu kanalı Ubulla Kanalı ile birleştirdi. Basra'nın eski çarşısı olan Abdullah Çarşısı böylelikle Bilal Kanalı yanına taşınmış oldu. Ayrıca Bilal b. Burde bazı küçük ama önemli olan çarşıları kendi bölgelerinden daha uygun yerlere nakletti.¹⁶ İlk dönem sonrasında oluşturulan Basra'nın belli başlı çarşılardan şöyle sıralanabilir:

1.1. el -Mirbed Çarşısı

El-Mirbed çöle çok yakın olan Basra'nın batısında yerleşmiş kervanlar için uygun bir yerdi. Önemli bir çarşı olup şair ve aydınların diğer insanlarla buluşmak için şiirlerini okudukları büyük bir kültür ve ticaret merkezi üzerinde kurulmuştur. Daha sonra burada çarşılar oluşturulmuştur. Birçok alt çarşuyu kendi içerisinde barındırıyordu. Bu Çarşılardan en önemlisi ve ilki el-İbil Çarşısı'ydı. Bu çarşı koyun, kuş, içyağı satıcılarıyla deve ipi imal eden sanatkârlara aitti. Bu çarşının yakınında saman satıcılarının çarşısı bulunuyordu. Mirbed'in güneyinde ise açık ve güneşli olmalarından dolayı Şems'ül-Vezzanîn şeklinde adlandırılan el-Vezzanîn çarşısı mevcuttu. Burada ayrı olarak el-Attârîn çarşısı da yer alıyordu. el-Attârîn çarşısı gülsuyu ve menekşe gibi ünlü Basra parfümlerinin üretildiği yerdi. Ayrıca el-Attârîn çarşısında ilaç, parfüm, baharat ve kullanılmış giysi satıcılarını kapsıyordu. el-Attârîn yakın bir yerde es-Sâyyadalîn (eczacılar) çarşısı vardı. el-Mirbed'in girişinde ise ed-Debbâğîn (dericiler) çarşısı bulunuyordu. Mirbed'de bulunan bir diğer çarşı ise el-Verâkin (kâğıt satıcıları) çarşısıydı.

¹⁴ aynı eser, s.54-58

¹⁵ Abdulhalık Bakır, "Basra", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul,1992, s.109-111

¹⁶ Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2004, s.499

Burada kâğıt ve kitap satıcıları, ciltçiler, mürekkep ve kalem satıcıları faaliyet gösteriyorlardı. XII. yüzyılda el-Mirbed çarşısı Basra şehrinde yaklaşık bir fersah (5 km) uzaklıkta kalarak terk edilerek çölleşmiştir.¹⁷

1.2. el-Kella Çarşısı

Kella kelimesi oldukça büyük tonajlı gemilerin yerleşimi için olan yer anlamına gelmektedir. Basra Kella'sı hem ünlü hem de büyük bir ticaret merkeziydi. Onun çarşıları batıda Basra Köprüsü'ne, doğuda özellikle Feyd Kanalı boyunca uzanıyordu. En önemli çarşısı ise Medinet'ür-Rızk ismiyle anılıp oldukça geniştir. Burada ünlü et-Te'âm (yemek satan yerler) Çarşısı ya da diğer adıyla Dakîk/Tahîn (un satıcıları) Çarşısı bulunuyordu. Medinet'ür-Rızk Çarşısı'nın dört kapısı olup oldukça geniş bir alan üzerinde kurulmuştu. Birinci kapı Mescidü'l-Camî kısmına açılıyordu. İkincisi el-Feyd kanalının yanındaydı. Üçüncüsü kuzeyde, dördüncüsü ise, Babu'l-Kahhalin'e açılmaktaydı. el-Te'âm Çarşısı'nın Hanu-z-Zübeyr adında ünlü bir kapısı vardı. Et-Te'âm çarşısında tahılların bütün çeşitleri bulunmaktaydı. el-Kella, köprünün yanında yer alan yem satıcılarının faaliyet gösterdiği el-Allafin Çarşısı (yem satıcıları pazarı) gibi diğer çarşıları da içeriyordu. el-Allafin çarşısının yanında paspas, hurma, çekirdek ve palmye ağaçlarının yapraklarını satan satıcılar mevcuttu. el-Kahhalin Çarşısı (sirke ve turşu satıcıları) el-Kella'da olup, Medinet'ür-Rızk'ın güney kapısına yakın, bu kapı ile Feyd Kanalı arasında bulunuyordu. Ayrıca mevcut olan bir diğer çarşı ise es-Sakat Çarşısı idi. Kullanılmış ya da değersiz eşya satıcıları, ev kaplarını, değersiz yüzükleri, biber ve nohut gibi gıda maddelerini satıyorlardı. Bu satıcılar, el-Kahhalin Çarşısı'na yakın olan Banu Hısn Mezarlığı yanında toplanıyorlardı. Feyd kanalının yanında bulunan diğer bir çarşı ise el-Kassabin çarşısıydı. el-Kella'daki bir diğer çarşı ise el-Kayyarin (zift ya da asfalt yapmada kullanılan madde satıcıları) çarşısıydı. Bu madde botları kaplamada ve bentleri yapmada kullanılıyordu. El-Kayyarin çarşısının yanında el-Kafla'iyun (eski bot veya gemi satıcıları) çarşıları vardı. Onlar eski botları parçalar haline getirerek ağacını, demirini ve ziftini ayrı ayrı satıyorlardı.¹⁸

¹⁷ aynı eser, s.505-506

¹⁸ aynı eser, s.51

1.3. Babu'l-Cami

Bu ticaret merkezi, Osman b. el-As es-Sakafî'ye atfedilmektedir. Aslında Abdullah b. Amir'in evi olup onu Osman'a bağışlamıştır. Sonraki dönemde Ubeydullah b. Ziyad tarafından inşa edilerek el-Beyda ismini almıştır. Süleyman b. Ali'nin valiliği süresince (133-137H./750-755) hapishane olarak kullanılmıştır. Çarşı kuzeybatı yönündeki el-Mescidu'l-Cami'in önünde kurulmuştur. Çarşının dükkânları bu alan ve cadde kenarları boyunca yayılmıştır. Burası birçok alt çarşılara kapsayan büyük bir çarşıydı. Yani şarap, un ve et satıcıları ile sarrâfların faaliyet gösterdiği bölümlerden oluşuyordu. Bu çarşılara ek olarak kitap satıcıları, süpürge üreticileri ve tekstilcilerle ilgili eşyalar satan çarşılarda bulunuyordu. Bununla beraber el-Cami Çarşısı'nda, ünlü er-Rakik (köle) veya diğer adıyla el-Nahsahîn (köle tüccarları) Pazarı bulunuyordu.¹⁹

1.4. el-Kebir Çarşısı

Bu çarşı Bilal Kanalı olarak da bilinir. Bu ticaret merkezi İbn Ömer Kanalı ile Ma'kil Kanalı'nın karşılaştığı yerde, Bilal Kanalı boyunca yerleştirilmiştir. el-Sâyarife (para değiş tokuşu yapan sarrâfların) Çarşısı gibi çeşitli alt çarşılardan oluşuyordu. Bu çarşı şehirde para bozmak için bulunan üç pazardan biriydi. el-Kâddahin Çarşısı'na yakın kurulmuştu. el-Kebir Çarşısı'nda, en-Nahhasîn olarak da bilinen el-Saffarin (bakırcılar) Çarşısı da bulunuyordu. Bu çarşı sonradan mahalle haline gelmiştir. el-Kebir'deki diğer çarşılar şunlardır; er-Reyhan (taze sebze satıcıları) Çarşısı, Ashabul-Fakiha (meyve satıcıları) Çarşısı, Darul-Battih (meyve veya kavun satıcıları) Çarşısı, Mantar Satıcıları Çarşısı, Kesme Şeker ve çeşitli Kuş Satıcıları Çarşısı'dır. Bu çarşılardan tamamı Basra Köprüsü'ne yakın kurulmuşlardır.²⁰ H.IV./M.X. asra gelince Basra'da yukarıda bahsedilen çarşılardan üç önemli çarşı varlığını halen devam ettiriyordu. Bunlar Sûku'l-Kella' (Kella Çarşısı), Sûku'l-Kebir (Büyük Çarşı) ve Sûku Babi'l-Cami (Cami Kapısı Çarşısı) dır.²¹

¹⁹ aynı eser, s. 511

²⁰ aynı eser, s.515

²¹ Yılmaz Can, a.g.e., s.59

2.Bağdat

Bağdat şehri Abbasi halifelerinden Ebu Cafer el-Mansur tarafından M.762-766 yılları arasında kurulmuştur.²² Yakubi'nin verdiği bilgilere göre şehir inşa edilirken çeşitli kişilere ikta'alar verilmişti. Şehir mahallelere ayrılmıştı. Yakubi, mahallelerde bulunan çarşılar hakkında geniş bilgiler sunmaktadır. Bâbu'l-Muhavvel caddesinde büyük bir çarşı olduğundan ve çeşitli esnaf gruplarının varlığından söz etmektedir. Bu çarşının esnafını ve sakinlerini Fashılar oluşturuyordu. Bu mahallelerden biri olan Beytû'l-Mal hazinedarı Ebi'l-Verd Kevser b. Yeman'ın mahallesinden Babû'l Kerh mahallesine ulaşan bir çarşı vardı. Suveyka Ebi'l-Verd adıyla bilinen bu çarşıda değişik alışveriş mekânları mevcuttu. Bununla birlikte Dicle nehri üzerinde inşa edilmiş yeni köprü yakınında büyük bir çarşı bulunuyordu. Hızânetû'l Sîlah başkanı Vaddah'ın ismiyle anılan ve Kasr-î Vâddah ismi verilen mahallede de bir çarşı mevcut idi. Bu çarşıda yüze yakın dükkân vardı. Bu dükkânların tamamı kâğıt satıcılarına aitti.²³ Ayrıca Kasr-î Vâddah'tan Salı pazarına (Sûku's-Sülesâ) iki fersah, Dicle nehrine enine bir fersah uzunluğunda diğer bir çarşı mevcuttu. Bu çarşının özelliği ise her esnafın kendine ait iş bölümünün oluşmasıydı. Çarşıda çok sayıda işçi de bulunuyordu. Bir ticaret erbabı bir diğeriyle karıştırılmıyordu. Bağdat şehrinin Şam kapısı tarafında Şam Kapısı Çarşısı (Sûku Bâbu'ş Şam) olarak adlandırılan çarşı vardı. Bu çarşı caddeleri sokakları düzenli olup döneminin en büyük ve gelişmiş çarşısıydı. Büyük tacirlerin ve satıcıların çoğunun bu çarşıda dükkân ve evleri bulunuyordu.

Şehir genişleyince halife Mehdi b. Mansur 760-761 yılında Doğu tarafında kendi sarayını inşa ettirerek yerleşmiştir. Bu kısımda mahalleler, çarşılar ve ticarethaneler kurulmuştur. Yeni inşa ettirilen şehrin doğusunda, Bedru'l-Vasıf ve Sûku'l-Atş'tan satın alınan ikta'larda oluşturulan çarşı gelmekteydi. Bu çarşı büyük ve geniştir. Doğu tarafında Yahya b. Velid Çarşısı ile Sûku Hudayr ismiyle anılan çarşı diğer çarşılarıdır. Ya'kubi de verilen bir diğer bilgide ise, bu dönemde Bağdat'ın tüm mahallelerinde bulunan çar-

²² Ahmet bin Ali Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, C.I, Kahire, 1931, s. 69

²³ Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 27-28

şaların gelirleri on iki milyon dirhem tutarındaydı.²⁴ Bağdat'ın kurulacağı yerin Ebu Cafer el-Mansur (754-775) tarafından seçilmesinin nedenleri arasında ekonomik mülhazaların büyük rolü bulunuyordu. Dicle ve Fırat nehri arasında kalan bu ada dünyanın limanı olma özelliğini taşıyordu.

Halife Mansur'un M.774 tarihinde Kerh'i inşa ettirip çarşıları buraya nakletmesi ve daha sonra da Rusafe'yi inşa edip buraya da çarşıları yerleştirmesiyle şehir doğu ve batı kısımlarıyla büyük bir gelişme göstermiştir. Meslek ve ticaret erbabının mesleklerine göre grup olarak yerleştirildikleri bu çarşılarla Bağdat, gerek iç ve gerekse dış ticaret açısından hareketli ticari faaliyetlere sahip bir statü elde ediyordu. Emin-Me'mun mücadelesi döneminde Kerh'teki çarşılar ve şehir harap olmuştur.²⁵ Moğol istilası (1258) sırasında şehir harabeye dönmüştür. Bu dönemde şehirdeki çarşılar da yağmalandığından kullanılamaz hale gelmiştir. Moğollar devleti adına yönetimi elinde bulunduran Alâaddin Ata Melik Cüveyni (1258-1282) Nizamiye Çarşısı'nı yeniden inşa ettirmiştir.²⁶

3. Şam Çarşısı

Şam Müslümanlar tarafından H.15/M.636 yılında fethedilmiştir²⁷ Müslümanların şehre yerleşmesinden sonra şehrin ilk çarşıları ve dükkânları büyük cami etrafında oluşmuştur. Ticari faaliyetler artarak büyük caminin çevresinde hanlar ve kayseriye inşa edilmiştir. H.1/M.VII. asırdan sonra şehrin çarşısı hızla gelişerek çeşitli mallar belirli çarşılarda satılarak ilk meslek grupları meydana gelmiştir. H.III-V./M.IX-XI. asırdan itibaren farklı dini etnik ve kültürel gruplar güvenlik sebebiyle çeşitli mahallelerde toplanarak mahallelerini surlarla çevirmişlerdir. Böylece bu mahallelerde kendilerine ait çarşılar kurmuşlardır.²⁸ Şam büyük bir şehir olup hem Basra yoluyla hem de İran ve küçük Asya yoluyla gerek kuzey illeri gerekse Arabistan yoluyla gelen yolların merkezidir. Bu yüzden Şam

²⁴ aynı eser, s. 29-36

²⁵ Ahmet Turan Yüksel, "Yakın Doğu' da Ticaret Merkezleri ve Panayırar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:5, Konya, 1994, s.316-316

²⁶ Abdulaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Çev. Sabri Osman, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, s.427-432

²⁷ Belârûzi, *a.g.e.*, s.176

²⁸ Yılmaz Can, *a.g.e.*, s.46

ticaret bakımından gelişmiş bir merkez konumundaydı.²⁹ Şam'ın büyük bir çarşısı vardı. Bu çarşının merkezi ise Beni Ümeyye mescidinin çevresiydi. Mescidin dört kapısı vardı. Birinci kapı güneyde olup Bab-1 Ziyade adıyla bilinirdi. Bu kapının geniş dehlizi vardı. Bu kısımda eskiciler ve çeşitli esnafa ait dükkânlar bulunurdu. Kapıdan çıkınca, sol tarafta bakırcılar çarşısı bulunurdu. Bu çarşı hayli büyük olup, mescidin kible duvarı boyunca uzanırdı. İkinci kapı Bab-1 Ceyrun adı verilirdi. Bu kapı mescidin en büyük kapısı olup mescidin doğusundaydı. Bu kısımda büyük bir dehlizi vardı. Bu kısımda bezzâz, kuyumcu, kitapçılar ile züccâciye dükkânları bulunmaktaydı. Bu kısmın birinci kapıya yakın olan bölgesinde çeşitli mezhep mensuplarına ait dükkânlar ile bu dükkânların civarında kâğıt, kalem ve mürekkep satan kâğıtçılar çarşısı bulunmaktaydı. Üçüncüsü Bab-1 Berid adıyla ünlü olan batı kapısıydı. Kapının dehlizinde mumcu dükkânları ile manavlara özel yerler bulunmaktaydı. Şam'ın Salahiye adında büyük ve güzel bir varoşu olup buranın da şirin bir çarşısı vardı.³⁰ Şam şehrini gezen İbn Cübeyr göre ise Ümeyye camisinin yakınında bulunan Muaviye'nin evinin yerinde bakırcılar çarşısı bulunuyordu. Bu çarşı enine boyuna oldukça güzel geniş ve büyüktü. Bu çarşının arkasında ve yakınında ahırlar mevcuttu. Ahırların yanında ise elbise boyacılarının dükkânları bulunuyordu. Ayrıca Bab-1 Ziyade kapısının geniş ve yüksek koridorunda boncukçular ve diğer dükkânlar bulunuyordu. Bab-1 Ceyrun kapısının koridorunun üst tarafındaki revaklı direkli bölümde ise daire biçimli çarşılar vardı. Bu çarşılar parfümcü (koku) dükkânlarından oluşuyordu. Bununla beraber İbn Cübeyr Bab-1 Berid kapısının koridorunda İbn Battûta'dan farklı olarak mumcu ve manav dükkânlarının dışında attâr dükkânlarının bulunduğunu da belirtmektedir.³¹ Şam çarşısında her türlü ipeklî kumaşlar özellikle sırmalı dibalar en çok satılan ürünlerdi. Çarşıda satılan bir diğer ürün ise burada üretilen ve kendi adıyla anılan Şam bıçaklarıydı.³²

²⁹ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.185

³⁰ İbn Battûta, *a.g.e.*, s.79-86

³¹ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s.195-199

³² W. Heyd, *a.g.e.*, s.185

4. Kûfe Çarşısı

Kûfe şehri Ömer b. Hattab zamanında Sa'd b. Ebi Vakkas tarafından inşa edilmiştir.³³ Ömer b. Hattab Müslümanların oraya yerleşmesini emretmişti. Yakubi'ye göre Temim, Bekr, Esed vb. Arap kabileleri Kûfe'ye gelip yerleştiler. Bu kabileler ve gelen Müslümanlara çeşitli iktâ'lar verildi. Kendilerine ait mahalleler kuruldu. Şehir oluşturulurken Sa'd b. Ebi Vakkas, Kasr ve Mescidin bulunduğu alandan Darü'l-Velid'e ordan Kâllein'e, Dûver-i sakif'e ve Eşca bölgesine kadar uzanan alanı çarşıya ayırdı. Bununla birlikte Halid b. Abdullah Kasr-î zamanından kalan Bevvari gölgeliğini de çarşıya dâhil etti. Oluşturulan bu çarşıda çeşitli ticaret ve sanatkârlara ait yerler ayrıldı.³⁴ Bununla beraber Kûfe çarşıları ilk zamanlarda yerlerinde sabit olmayıp günümüzdeki semt pazarları gibi, sabah kurulup akşam toplanan bir özellik arz ediyordu. İlk zamanlarda güneşten korunmak maksadıyla hasırlarla örtülen çarşılar Halid b. Abdullah el-Kasr-î zamanında yenilenecek tonozlarla örtülmüştür. Kûfe çarşılarında ilk yıllardan itibaren, aynı cins ticaretle uğraşanların bir arada bulunmaları esasına dayalı bir yapılanma oluşmuştur. Halid b. Abdullah Kasri zamanında gerçekleşen yenileşme neticesinde her ticaret erbabına ayrı bir yer tahsis edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde şehirdeki satıcı gruplarını ashabu's-sayarife (kuyumcular), ashabu's-seyyâğîn (yiyecek ve içecek satıcıları), ashabu't-temmarin (hurmacılar) ve ashabu's-sabuniyun (sabuncular) oluşturuyordu. Bu satıcıların gerisinde ise ashabu'l-enmat ve ashabu'l-hazz (ipek ve yünlü kumaş satıcıları), ashabu'l-hannatin (tütsü satıcıları), ashabu's-sevakın (irmik satıcıları), kasaplar, çiçek satıcıları ve Darü'l-Velid ismiyle anılan yerde de ashabu'l-kassarın (çamaşır satıcıları) yer alıyordu. Kûfe şehrinin batısında bulunan Kunâse de katır, eşek ve deve ticareti ile binek hayvan eşyası imal eden demirciler ve bakırcılar bulunuyordu. Daha sonraki dönemlerde H.II./VII. asırda ise şehrin dışında Esed adıyla anılan yeni bir çarşı inşa edilmiştir.³⁵ Kûfe şehrinin çarşı ve pazarlarını denetleme yetkisini elinde bulunduran amile âles-Sûk'un ismi veriliyordu. Bu kişi modern anlamda

³³ Muhammed bin Cerir Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Muluk*, C.II, Beyrut, 1987, s. 478

³⁴ Ya'kubi, *a.g.e.*, s.311

³⁵ Yılmaz Can, *a.g.e.*, s. 67-68

Muhtesib'in görevini yerine getiriyordu. Kûfe şehrinde çarşı ve pazarların denetlenmesi ölçü ve tartıların kontrol edilmesiyle başlamıştır.³⁶

5. Halep çarşısı

Halep Müslümanlar tarafından H.16/M.637 yılında fethedilmişti.³⁷ Daha sonra H.97/M.715 yılında şehir merkezindeki kilisenin yanında bulunan agoranın yerinde Halep Ulu Cami inşa edilmiştir. Bu dönemde gıda maddesi satan satıcılar sur kapısı civarındaki handa bulunuyorlardı. Sebze ve meyve satıcıları şehrin dışı sayılabilecek bir yerde toplanıyorlardı. Caminin yanında ise kumaş ticareti yapan bir Kayseriyye mevcuttu.³⁸ Halep Ulu Camisi şehrin antik dönemin Pazar yeri üzerinde kurulmuştur. Şehrin bu muntakası ticaret merkezi olma özelliğini korumuştur. Halep hükümdarı Nurettin Zengi zamanında (1150–1176) Ulu Cami çevresinde üç tane kapalı çarşı bulunuyordu. Yukarıda bahsedilen kayseriyye özelliği gösteren Kumaşçılar Çarşısı ciddi bir onarım görmüş ve batıya doğru uzatılmıştır. Cami çevresinde yer alan ikinci kapalı çarşı ise Sûku'l-el-Bazu'l-Hâli olarak bilinen Eskiciler Çarşısıydı. Üçüncü çarşı Necmeddin Çarşısıydı. Bunlar dışında başka yerlerde olmak üzere Züccaciye ve Serâcîn kapalı çarşıları bulunuyordu. Bununla birlikte Bab-u Antakiyye Kapısı tarafındaki antik dönemin Kolonlu Caddesi son dönemlere kadar önemli bir ticaret bölgesi olarak kalmıştır. Bu caddede ve bitişik sokaklarda çeşitli kapalı çarşılar kümelenmiştir. Bunların başlıcaları ip ve organ satıcıları (Sûku'l-Habbabin), odun satıcıları (hattabin), hasır satıcıları (hasarin), demirciler (haddadin), tandır imalatçıları (tenâriyun), av kuşları satıcıları (bezâdire) idi.³⁹ Ortaçağ boyunca Halep şehrinde deri tabaklama işi bir hayli ilerlemiş bulunuyordu. Halep şehri deri tabaklama işinde çok yetenekli ustaları barındırıyordu. Büyük caminin doğusunda dericilik işinde çalışan işçilerin özel bir çarşısı vardı. Bu çarşıya Sûku'l-nattaîn (Dericiler Çarşısı) ismi veriliyordu. Burada deri halılar üretiliyordu.⁴⁰

³⁶ R. B. Serjant, *İslam Şebri*, Çev. Elif Topçuğül, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s.311

³⁷ J. Sauvaget, "Halep", *İslam Ansiklopedisi*, C.V/1, İstanbul, 1977, s.117-122

³⁸ Yılmaz Can, *a.g.e.*, s.48

³⁹ Emin Kırkıl, *Selçuklu Döneminde Halep*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1999, s.172

⁴⁰ Abdulhalık Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", *Bellekten*, LXV, Sayı:242, Ankara, 2001, s.85

Bununla beraber Halep şehrinde XI-XII. yüzyıl boyunca şehrin esnaf ve loncaları ve şehirdeki meslek gruplarını oluşturan sanatkârlar bir araya gelerek kendilerini temsil eden bir reis etrafında toplanıyorlardı. Şehir halkını ve esnafı temsil eden reis şehrin çarşı pazar ve diğer vergilerini topladığı gibi hesapları da gözetiyordu. Bu reisler genellikle şehrin ileri gelen ailelerinden seçiliyordu. Reisin gücü şehirdeki Ahdas (gençlik/gençler) gruplarına dayanıyordu. Halep şehrinde savaş sırasında reis özellikle esnaf sanatkâr ve çeşitli meslek guruplarından oluşturduğu milis güçleriyle savaşa katılarak Valiyû'l Ahdas ismiyle şehir savunmasına yardımcı oluyordu.⁴¹ Heyd, XII. yüzyılda Halep çarşısı ve pazarlarının çoğunda ipek satışı yapıldığını belirterek Halep'in ipek ticaretinin merkezlerinden biri olduğunu söylemektedir. Ayrıca Halep çarşısında bulunan bir diğer madde ise camdı. Cam burada üretilip Yemen'e ihraç ediliyordu.⁴² Halep Çarşısı'nda kimyacılar için camdan imbikler, sürahiler ve cam tüpler imal ediliyordu.⁴³ XII. yüzyılda yabancı tüccarlar özellikle Venedikliler Halep Çarşısı'ndan pamuk ve biber satın alıyorlardı. Bununla birlikte Halep şehrinde Venedikliler, Gıyaseddin Zahir (1186-1216) zamanında bir ticarethane, pazar, kilise, hamam ve mallarının korunacaklarına dair teminat elde etmişlerdi. Ziyet, takı ve süs eşyası olarak Halep Çarşısı'na inciler, değerli taşlar, gümüş, bakır ve çuhalar dışarıdan getirilip satılan ürünlerdi.⁴⁴ Halep Çarşısı'nda çok kaliteli zeytinyağları satılıyordu. Bu yağlar Halep'te yetiştirilen zeytinden üretiliyordu.⁴⁵ Haçlı seferlerinden sonra Halep'te ticari faaliyetler bir hayli gelişmiş olup bu dönemde Halep çarşılarında fildişi, demir, dokuma, sergi ve seramik eşya cinsinden aranan şeyler getirilip satılan ve kolayca bulunan diğer ürünlerdi.⁴⁶

⁴¹ Muammer Gül, "Ortaçağ İslam Tarihinde Sosyal Sınıfların Tarihine Bir Bakış: Ahdas Hareketi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.5, Sayı:7, Balıkesir,2002, s.77; ayrıca bkz. Abdulaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s.110

⁴² W. Heyd, *a.g.e.*, s.180-183

⁴³ Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara,2001,s.152

⁴⁴ W. Heyd, *a.g.e.*, s. 416-422

⁴⁵ Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s.187

⁴⁶ Tallib Yazıcı, "Halep", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul, s.239-244

6. Kahire Şehri

Kahire şehri Fatımilerin Mısır'ı fethetmelerinin ardından M. 967/ H.358 yılında ünlü komutan Cevher b. es-Sıkalı tarafından kurulmuştur. Şehir ilk kurulduğunda iki bölümden oluşmaktaydı. Şehrin surları savunma amacıyla inşa edilmiş olup sur içinde kalan kısma kasaba veya medine, sur dışındaki kısma ise zevahir ismi verilmiştir.⁴⁷ Şehrin kurulmasından itibaren ilk dönemdeki çarşılar kasaba denilen şehrin surları içerisindeki bölümde ve Fatimi saraylarına yakın yerlerde ve ana kapıların etrafında oluşturulmuştur. Bu dönemdeki çarşılar kasabadaki Hüseyiniye Mahallesi'nden başlayıp Meşhed-i Nefise'ye kadar uzanan alandıydı. İlk dönem oluşturulan çarşılar genellikle bir cadde veya sokağın sağında ve solunda sıralanmış dükkânlardan oluşuyordu. Giriş ve çıkışlarının kapıları vardı. Bunlar geceleri kapatılır ve bekçiler tarafından beklenirdi. Yine bu mekânlar yangın, soygun ve her türlü telefata karşı bazı tedbirler alınarak son derece korunuyordu.⁴⁸ Bununla birlikte Kahire şehrindeki önemli çarşılar şöyle sıralanabilir:

6.1. Şerrahiyyun Çarşısı

Kahire şehrinde 365/976 yılında kurulan ilk çarşı olup Rum mahallesinden helvacılar çarşısına kadar uzanıyordu. Daha sonraki dönemde 700/1300 yıllarında buraya dükkân açan kebabçılardan dolayı Şevâyîn (kebabçılar) çarşısı ismini almıştır.⁴⁹

6.2. Emiru'l-Cuyuş Çarşısı

Halife Müstansır döneminde Bercevan Mahallesi'nin baş tarafından el-Hâkim Camisi'ne kadar olan yerde inşa edilmiştir. Bu çarşının içinde kasaplar, zeytinciler, peynirciler, ekmekçiler, uncular, kebabçılar, attârlar, sebzeciler bulunuyordu. Bunların yanında sadece nohut, prasa, rezen, nane, susam ve pamuk (lambalarda kullanılan) yağı satan dükkânlar da vardı. Bu çarşının devamında Süveyka ismiyle anılan küçük çarşı vardı. Çarşının yeri

⁴⁷ Aydın Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2008, s. 21-23

⁴⁸ *aynı eser*, s.93

⁴⁹ *aynı eser*, s.94-95

Kahire'nin ana caddelerinden biri olup, Beyne'l-Kasreynden (iki saray arası) şehir kapılarına ve Nil kıyısına kadar uzanıyordu. Daha sonraki Memlûk devleti döneminde bu Çarşı Kahire'nin en büyük çarşısıydı. Bir kimse bu çarşıda aradığı her şeyi kolayca bulabiliyordu. Bu çarşı 806/1414 yılından sonra tamamen yıkılarak harap olmuştur.

6.3. *Kammahin Çarşısı*

Bu çarşı Akmer camisinin yanında inşa edilmişti. Memlûklar döneminde Şemma (güzel kokan yer) ismiyle anılmıştır. Bu çarşıda çok sayıda mumcu dükkânları olup mum satılıyordu.

6.4. *Süveykatu'l-Vezir Çarşısı*

Fatimi halifesi Aziz Billah'ın Veziri Yakub b. Kilis tarafından yapılmış olup Fatimilerden sonra bu çarşı Suku'l Kebir (Büyük Çarşı) olarak adlandırılmıştır. Bu çarşı Veziriyye denen mahallede kurulmuştu. Bununla beraber Kahire şehrinde, heşşabîn (oduncular), haddadîn (demirciler), cummarîn (pekmezçiler), Serâcîn (egerciler), verrakîn (kâğıt yazıcıları), Suyûfiyyîn (yüncüler), Arîriyyîn (ipekçiler), Kaşşâşîn (hurmacılar) vb. irili ufaklı çarşılar mevcut idi.⁵⁰ Ayrıca Fatimiler döneminde Fustat yolu üzerinde şehrin merkezine uzak sayılabilecek yerde saman pazarı ile Kahire'nin limanı olan Maks'ta buğday pazarı mevcuttu. Fatimi devletinin son dönemlerine kadar Kahire şehrinde toplam 12.000 dükkân bulunuyordu.⁵¹ Kahire şehrini gezen İranlı ünlü seyyah Nasır-ı Hüsrev ise çarşılarında kuyumcu, tuhafiyeci, sarraf dükkânları olduğunu belirterek çarşılarının son derece emniyetli olduğunu çarşılarında başkasının malını almaya kimsenin teşebbüs etmediğini bu yüzden esnafın dükkânlarını kilitlemeyerek çok rahat ayrıldıklarını söylemektedir.⁵² Nasır-ı Hüsrev'in verdiği bir diğer bilgiye göre ise Kahire şehrindeki toplam dükkânların sayısı 20.000 civarında idi. Bu dükkânların çoğunun mülkiyeti devlete ait olup devlet tarafından esnafa kiraya veriliyordu. Ayrıca Nasır-ı Hüsrev Kahire'de Bab'ul Cevâmi adı verilen mescidin Amr b. Âs tarafından

⁵⁰ aynı eser, s.95

⁵¹ aynı eser, s.92-93

⁵² Nasr-ı Hüsrev, a.g.e., s.87

inşa edildiğini, bu mescidin dört yanında çarşıların bulunduğunu belirtmektedir. Bu mescidin kuzeyinde Sûku'l Kânadil (kandiller pazarı) bulunuyordu. Bu pazarda kaplumbağa kabuğundan yapılmış kutu, tarak, bıçak sapı ve ustalar tarafından yapılmış billurlar (bardak) satılıyordu.⁵³

İbn Battûta'ya göre Kahire Mısır ülkesinin başkentiydi. Kahire, büyük bir şehir olup Mısır ülkesinin ticaret merkeziydi. Ülkenin ticari yoğunluğu sebebiyle gemiler çeşitli mal ve eşyalarla aralıksız olarak burada mevcut olan Said Limanı'na gelirlerdi. Kahire şehrinin ve bu şehrin yakınındaki beldelerin pazar ve çarşılarına hem deniz yoluyla hem de kara yoluyla her türlü ihtiyaçlar ulaştırılırdı. Kahire şehrinde önemli olaylar sebebiyle eğlenceler yapılırdı. Bu eğlencelere esnaf, çarşı ve pazar halkı da katılmaktaydı. Bu eğlencelerde esnaflar çarşı ve pazarları süslemekteydi. Çarşı ve pazar ehli satış yapmak için en güzel kumaşları ve ipekli elbiseleri sergilerlerdi. Kahire halkı kabristan ziyaretine büyük önem verirdi. Bu ziyaretlere özellikle çarşı ve pazar halkı çeşit çeşit yiyeceklerle eşlik ederdi.⁵⁴ X. yüzyıldan itibaren başlıca çarşılar ışıklandırılıyordu. Bu ışıklandırma için İran ve Mezopotamya'da petrol lambaları, Suriye ve Mısır şehirlerinde ise yağ kandilleri kullanılıyordu. Bu lambaların çoğu bakırdan imal edilmiş olup ya evlerin duvarlarına veya direklerle asılıyordu. Bu şekilde geceleyin Kahire şehrinin çarşıları aydınlatılıyordu. Özellikle Kahire şehrinde Sedeh (kışın ortası) dolayısıyla düzenlenen şenliklerde bu aydınlatma işi daha titizlikle yapılıyordu. Bu günde Fatimi Halifeleri memurlara şeker ve gül dağıtıyorlardı. Fenerlerle aydınlatılan çarşılar gece yarısına kadar açık kalıyordu. Bu gece de halk Nil nehri etrafında toplanıyordu. Dükkânlar ve mağazalar içecek ve yiyeceklerle dolup taşıyordu. Ortaçağ boyunca her şehirde az veya çok sayıda toptan ticarete ayrılmış fındık veya han denilen geniş mağazalar bulunuyordu. Bu hanlarda her biri kendi bölgelerini temsil eden toptancıların ham maddelerini alıp sattıkları bir çeşit borsa görünümündeydi. Özellikle Kahire şehrinde yüzlerce han olup en önemli ve lüks olanları kuyumcuların, sarrâfların, kumaş satıcıların hanlarıydı.⁵⁵

⁵³ *aynı eser*, s.67

⁵⁴ İbn Battûta, *a.g.e.*, s.45-46

⁵⁵ Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, Ankara, 1972, s.216

Memlûklar döneminde Kahire şehrinin çarşı ve pazarları muhtesipler tarafından denetleniyordu. Kahire muhtesipliğinin özel bir konumu olup divanda hükümdarın yanında oturuyordu. Kahire muhtesibi genelde Kahire ve Fustat camilerinde oturarak davaları hallediyordu. Yardımcıları vasıtasıyla çarşı ve pazarları denetliyordu.⁵⁶ Kahire çarşısında uzak doğudan getirilen baharat dışında en çok göze çarpan ürün ketendir. Keten buraya yakın olan Buş ve Delas' ta üretilirdi. Hem iç pazarda hem de dış pazarda müşterisi çok olup fazla olan keten Afrika'ya ihraç edilirdi. Keten tohumundan yağ elde ediliyordu. Bu yağ dışında turp, marul, şalgam, keliz, kulgas ve kêne otundan elde edilen yağlar da çarşıda satılıyordu.⁵⁷ Kahire çarşısında yünlü kumaşlar bolca bulunurdu. Bu kumaşlar bu şehre yakın olan Behnese şehrindeki tezgâhlarda dokunurdu.⁵⁸ Kahire şehrinde fırınlar olup çeşitli ekmekler satılıyordu. İnsanların çoğu beyaz undan yapılan el-Huvâri denilen ekmekleri en çok tercih ediyorlardı. Fatımi halifeleri için yapılan ekmeklere ise el-Mevadi ismi veriliyordu.⁵⁹

SONUÇ

Hicri VII. yüzyıldan itibaren birçok şehir fetih esnasında savaşa katılan askerler için kışla karargâh şeklinde inşa edilmiştir. Kûfe, Basra, Bağdat, Samarra, bu türden şehirlerin en güzel örneklerini oluşturmaktadırlar. Bazı şehirler ise eski sahiplerinden fetih sonucu alınarak İslam coğrafyası sınırlarına dâhil edilmiştir. Şam, Halep, Kahire, bu şehirlerinden bir kaçını oluşturmaktadır. Diğer bir husus ise Müslümanlar fetih sonucu elde ettikleri şehirlerde eskiden var olan çarşılardaki mevcut eski yapıları ihtiyaca binaen İslami tarzda yeniden restore ederek ticari müesseseler olarak kullanıma sunmuşlardır. Bununla birlikte İslam şehirlerinde ticari faaliyetlerin önemli bir kısmı şehrin merkezindeki büyük caminin etrafında toplanmıştır. Çarşı ve pazarlar da şehrin merkez camisinin etrafında konumlanmıştır. Bu tabii bir zorunluluk olup zira bir şehirde yaşayan insanların ihtiyaçlarını rahat ve kolayca temin edebilecekleri ve satıcıların da mallarını sata-

⁵⁶ Mustafa Özel, *İktisat ve Din*, 2.Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s.101

⁵⁷ Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşisi*, s.193

⁵⁸ İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 52

⁵⁹ Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşisi*, s.142

bilecekleri yer o şehrin çekirdek kısmıdır. Şehirdeki cami sayısı arttıkça çarşı sayısının da arttığı, başka bir ifadeyle cami ve çarşının her zaman birlikte olduğu görülmektedir. Nitekim IX. ve X. yüzyıllarda İslam şehirlerinin birçoğunda şehirlerdeki çarşı ve pazarlarda branşlaşmalar başlamıştır. Bu dönemlerde attârlar, kuyumcular, sarrâflar, dericiler, bakırcılar, halıcular, meyveciler, ayakkabıcılar, demirciler, hurmacılar bir önder liderliğinde kendilerine ait müstakil çarşılar oluşturmuşlardır. Daha sonraki dönemlerde Basra, Bağdat, Halep, Musul, Kahire şehirleri Abbasiler (750-1258), Selçuklular (1040- 1157), Fatımiler (900-1171), Eyyübiler (1171-1250) devletleri döneminde de büyüyerek gelişmiştir. Bu devletler döneminde farklı çarşılar inşa edildiği gibi çeşitli sanatkâr ve meslek sahipleri de devlet idarecileri tarafından şehirlere getirilip yerleştirilerek üretimin devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Bağdadi, Ahmet b. Ali, *Tarihu Bağdad*, C.I-XIV, Kahire, 1931.
- Bakır, Abdulhalik, “Basra”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, 1992, s.109-111.
- , *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara, 2001.
- , “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi”, *Belleten*, LXV, Sayı: 242, Ankara, 2001, s.75-160.
- , *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000.
- , *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2004.
- Belârûzî, Ahmet b. Yahya, *Futubu'l Buldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.
- Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Taribi ve Cabiliye Çağı*, Ankara, 1982.
- Çelik, Aydın, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2008.
- Duri, Abdulaziz, *İslam İktisat Taribine Giriş*, Çev. Sabri Osman, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.
- “Bağdat”, *T.D.V.İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul, 1991, s.427-432.

- Gül, Muammer, “Ortaçağ İslam Tarihinde Sosyal Sınıfların Tarihine Bir Bakış: Ahdas Hareketi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.5, Sayı: 7, Balıkesir, 2002, s.71-89.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, C.I-II, İstanbul, 1980.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,2000.
- Hüsrev, Nasır-ı, *Sefername*, Çev. Abdülvehhab Tarzi, MEGSB Yayınları, İstanbul,1988.
- İbn Battûta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi (Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acaibi'l-Esfâr)*, Çev. A. Murat Güven Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008.
- İbn Hişam, *Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, Çev. Hasan Ege, C.I-IV, İstanbul, 1985.
- İbn Şebbe, *Taribu'l-Medineti'l Münevver*, C.I-IV, Cidde, 1973.
- Kırkıl, Emin, *Selçuklu Döneminde Halep*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1999.
- Mazaheri, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, Ankara, 1972.
- Özel, Mustafa, *İktisat ve Din*, 2.Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Sauvaget, J., “Halep”, *İslam Ansiklopedisi*, C.V/1, İstanbul, 1977. s.117-122
- Serjeant, R.B., *İslam Şehri*, Çev. Elif Topçuğil, 2.Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Taberi, Muhammed b. Cerir, *Taribu'l-Ümem ve'l-Muluk*, C.I-IV, Beyrut, 1987.
- Ürün, Ahmet Kazım, ‘Edebiyat ve Ticaretin Buluştuğu noktalar Panayırlardan Günümüz Fuarlarına’ *Şarkiyat araştırmaları dergisi*, Sayı:10, Ankara, 2003, s.161-165
- Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Yazıcı, Talib, “Halep”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul, 1997. s.239-244.
- YükseL, Ahmet Turan, “Yakın Doğu’ da Ticaret Merkezleri ve Panayırılar”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:5, Konya, 1994, s.309-334